

Психолого-педагогічне вивчення рівня сформованості моральних якостей у молодших розумово відсталих школярів

Verzhikhovska O.M. Psychological and pedagogical study of formation of mentally retarded primary schoolchildren's moral qualities / O.M. Verzhikhovska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 35. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 44–54.

O.M. Verzhikhovska. Psychological and pedagogical study of formation of mentally retarded primary schoolchildren's moral qualities. Moral development of a person, which is determined by the moral education – a special form of internal activity, providing the ability to respect the rules of morality and proper attitude toward them, is described in the article. We consider that the most common indicator of moral education of personality is his or her moral qualities, which are considered as the basis for moral behavior, and they integrate the most important indicators of moral development: contextual, emotional and behavioral.

We draw attention to the fact that the main formation parameters of the contextual component are the completeness, adequacy, awareness of knowledge; parameters of the emotional component are the nature of attitudes towards norms of morality, its stability and effectiveness; parameters of the behavioral component are fullness and stability in applying knowledge of moral norms in behavior. According to the essence of each component of the formation of moral qualities and selected indicators of their expression we have defined general levels of their formation.

We have clearly defined and described methods of studying the level of formation of moral qualities. Comparative analysis of the obtained data on the level of formation of moral qualities of mentally retarded pupils and pupils with typical development, concerning basic moral categories, shows that their characteristics undergo some positive changes during the study in primary school classes from 1 to 4. We should admit most of their dynamics for children with typical development rather than for mentally retarded ones.

Summing up the results of the research we would like to point out that, in general, we can observe that mentally retarded primary school pupils have not enough formation of all components of the formation of moral qualities by their most important characteristics: moral knowledge (completeness, adequacy and awareness), attitude to moral norms and

activities (the nature of attitude, its stability and efficiency); use of moral knowledge in behavior (completeness and stability), that significantly affect the further development of this category of children.

Key words: mentally retarded children, children with typical development, moral education, moral qualities.

О.М. Вержиховська. Психолого-педагогічне вивчення рівня сформованості моральних якостей у молодших розумово відсталих школярів. У статті описано моральний розвиток людини, який визначається моральною вихованістю, найбільш загальним показником якої є її моральні якості, що розглядаються як основа моральної поведінки.

Автор звертає увагу на те, що основними параметрами сформованості змістового компонента виступають повнота, адекватність, усвідомленість знань; емоційного компонента – характер ставлення до норм моралі, його стійкість і дієвість; поведінкового – повнота і стійкість застосування знань про норми моралі у поведінці. Відповідно до суті кожного компонента становлення моральних якостей та обраних показників їх прояву було встановлено загальні рівні їх сформованості.

Визначено та описано методику вивчення рівня сформованості моральних якостей, зокрема розроблено систему діагностичних методик, за допомогою яких можна вивчити у динаміці рівень розвитку моральних знань в дітей.

Порівняльний аналіз одержаних даних про рівень сформованості моральних якостей у розумово відсталих і учнів з типовим розвитком щодо основних моральних категорій показує, що їхні характеристики зазнають певних позитивних змін протягом навчання у 1-4-х класах школи. При цьому слід відмітити більшу їх динаміку в дітей з типовим розвитком, ніж у розумово відсталих.

Підсумовуючи результати досліджень автор вказує на те, що в цілому, у розумово відсталих молодших школярів спостерігається недостатня сформованість усіх складових становлення моральних якостей за їх найважливішими характеристиками: моральні знання (повнота, адекватність і усвідомленість), ставлення до моральних норм і діяльності (характер ставлення, його стійкість та дієвість); застосування моральних знань у поведінці (повнота і стійкість), що суттєво впливає на подальший розвиток цієї категорії дітей.

Ключові слова: розумово відсталі діти, діти з типовим розвитком, моральна вихованість, моральні якості.

Е.Н. Вержиховская. Психолого-педагогическое изучение уровня сформированности нравственных качеств у младших умственно отсталых школьников. В статье описано нравственное развитие человека, которое определяется моральной воспитанностью – особой формой внутренней активности, которая обеспечивает возможность соблюдения норм морали и соответствующего к ним отношения.

Автор обращает внимание на то, что основным параметрам сформированности содержательного компонента выступают полнота, адек-

ватність, осознанність знаній; емоціонального компонента – характер отношения к нормам морали, его устойчивость и действенность; поведенческого – полнота и устойчивость применения знаний о нормах морали в поведении. Согласно сути каждого компонента развития моральных качеств и избранных показателей их проявления были установлены общие уровни их сформированности. Определена и описана методика изучения уровня сформированности нравственных качеств.

Сравнительный анализ полученных данных об уровне сформированности нравственных качеств у умственно отсталых и учеников с типичным развитием по основным нравственным категориям показывает, что их характеристики испытывают определённые положительные изменения на протяжении обучения в 1-4-х классах школы. При этом следует отметить большую их динамику у детей с типичным развитием, чем у умственно отсталых. У умственно отсталых младших школьников наблюдается недостаточная сформированность всех составляющих становления моральных качеств за их важнейшими характеристиками: нравственные знания (полнота, адекватность и осознанность), отношение к моральным нормам и деятельности (характер отношения, его устойчивость и действенность); применение нравственных знаний в поведении (полнота и устойчивость), что существенно влияет на дальнейшее развитие этой категории детей.

Ключевые слова: умственно отсталые дети, дети с типичным развитием, нравственная воспитанность, моральные качества.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших у педагогічній науці та практиці виступає проблема морального розвитку як провідної складової становлення особистості. Актуальність її вивчення зумовлена необхідністю підвищення рівня вихованості підростаючого покоління, особливо дітей з обмеженими розумовими можливостями, що потребує проведення досліджень, спрямованих на розробку психолого-педагогічного забезпечення ефективності діагностичного та корекційно-виховного впливу в зазначеному напрямі.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні аспекти проблеми морального розвитку дитини у загальній психології та педагогіці розкриваються у працях І.Д.Беха, Л.І.Божович, Л.Б.Волченко, Г.К.Гумницького, О.В.Запорожця, Ю.М.Ковальчука, С.Д.Максименка, К.М.Маліченко, І.С.Мар'єнко, В.П.Москальця, І.Ставицького, С.Г.Якобсона. У більшості з них розглядаються питання сутності, механізмів, складових морального становлення особистості. Проведена значна кількість досліджень і практичного плану, присвячених питанням діагностики моральної вихованості дитини, психолого- педагогічних умов, засобів, змісту морального виховання, формування певних складових мораль-

ної вихованості (А.М.Богущ, К.В.Гавриловець, Н.С.Григор'єва, Т.Р.Гуменнікова, Л.Г.Єфімова, І.Д.Зверева, І.І.Казимірска, В.О.Киричок, Л.Г.Коваль, Н.І.Мурзінова, Н.І.Підгорна, Г.І.Погорелов, О.І.Смольська, П.Д.Фролов, І.К.Шкволу та ін.).

У спеціальній психології та педагогіці проблема розвитку дитини в процесі морального виховання і в теоретичному, і в практичному планах розроблена меншою мірою. В працях Л.С.Виготського, Г.М.Дульнева, І.Г.Єременка, В.М.Синьова, а також А.С.Белкіна, Н.М.Буфетова, А.М.Висоцької, О.Ю.Михайлової, Н.І.Солодової розглядаються загальні питання психологічного і педагогічного аспектів проблеми щодо дітей з порушеннями передусім інтелектуального розвитку. Результати досліджень з питань прикладного аспекту представлені також в роботах О.В.Гаврилова, А.І.Капустіна, В.Ф.Мачихіної, С.Ф.Ніколаєва, Т.І.Пороцької, Н.Д.Соколової, Н.В.Тарасенко. Однак, не зважаючи на значущість проблеми морального розвитку розумово відсталості дитини та проведені дослідження, це питання й досі залишається недостатньо вирішеним.

Моральний розвиток розумово відсталих дітей досліджувався переважно у плані формування моральної свідомості та моральної поведінки, їх моральна вихованість вивчалась з урахуванням змістового, емоційного чи поведінкового показників становлення, але без достатнього зв'язку між ними, що суттєво вплинуло на розбіжність як досліджень, так і рекомендацій щодо послідовного, цілісного вивчення та виховного впливу на дитину. Моральний же розвиток учнів спеціальної школи на основі вивчення його інтегративного показника – моральних якостей, усіх взаємопов'язаних складових їх становлення, ще не було спеціальним предметом досліджень у спеціальній психології та педагогіці.

Мета статті полягає: у визначенні ефективності та дієвості впровадження методики вивчення рівня сформованості моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів; у характеристиці динаміки їх прояву відповідно до типового розвитку.

Вклад основного матеріалу. Теоретичне вивчення проблеми становлення та прояву моральних якостей у дітей з типовим розвитком та розумовою відсталістю дозволило нам не лише здійснити аналіз проблеми, але й визначити концептуальні засади дослідження, розкрити психологічний зміст основних понять і моральних категорій.

Формування моральних якостей у молоді є однією з найважливіших психолого-педагогічних проблем. Знайти ефективні

педагогічні засоби становлення моральних якостей у школярів – означає сприяти досягненню головної мети виховного процесу в допоміжній школі – підвищити рівень вихованості учнів. Це ж передбачає визначення сутності морального виховання і морального розвитку, моральних якостей, компонентів, етапів, показників, умов становлення тощо.

Моральне виховання – одна з найважливіших складових цільного розвитку особистості, спрямованого на засвоєння нею історично вироблених моральних цінностей.

В основу дослідження практичного аспекту рівня сформованості моральної вихованості та моральних якостей розумово відсталих молодших школярів можна покласти вивчення прояву в цієї категорії дітей змістового, емоційного, поведінкового компонентів становлення моральних якостей (доброта, чесність, чуйність), які є базовими щодо розвитку всіх інших моральних якостей. Основними параметрами сформованості змістового компонента виступають: повнота, адекватність, усвідомленість знань; емоційного компонента – характер ставлення до норм моралі, його стійкість і дієвість; поведінкового – повнота і стійкість застосування знань про норми моралі у поведінці. Відповідно до суті кожного компонента становлення моральних якостей та обраних показників їх прояву ми визначили загальні рівні їх сформованості.

Загальні рівні сформованості моральних знань (за параметрами повнота, адекватність, усвідомленість):

1. Високий: наявність у дитини знань щодо основних характеристик моральної якості, їх деталізованість; розуміння, повнота й адекватність вербального розкриття сутності моральної категорії.

2. Вищий за середній: наявність у дитини знань щодо більшості характеристик моральної якості, їх деталізованість; розуміння, адекватне, але неповне розкриття сутності моральної категорії.

3. Середній: наявність у дитини знань про деякі характеристики моральної якості, часткова їх деталізованість; розуміння, але недостатньо повне й адекватне розкриття сутності моральної категорії.

4. Нижчий за середній: наявність у дитини фрагментарних знань про моральну якість, часткова їх деталізованість; недостатнє розуміння і вербалізація сутності моральної категорії.

5. Низький: знання про моральну якість у дитини відсутні, розуміння і вербалізація її сутності також відсутнє.

Загальні рівні сформованості ставлення до норм моралі (за параметрами: характер ставлення, його стійкість, дієвість):

1. Високий: вияв дитиною активного позитивно-стійкого ставлення до норми моралі, повне її прийняття, зацікавлення її суттю, прояв позитивних реакцій на неї.

2. Вищий середнього: вияв дитиною активного, але недостатньо стійкого позитивного ставлення до норми моралі, зацікавленості її суттю, прояв позитивних реакцій на неї, але часткове її прийняття.

3. Середній: вияв дитиною позитивного, але пасивного і недостатньо стійкого ставлення до моральної норми, відсутність зацікавленості її суттю, неповне її прийняття, прояв позитивних реакцій на моральну норму в процесі її аналізу дорослим.

4. Нижчий середнього: вияв дитиною пасивного, недостатньо стійкого, змінного за характером ставлення до моральної норми, прояв неадекватних реакцій на неї, незадоволеність.

5. Низький: вияв дитиною активного і стійкого негативного ставлення до моральної норми, повне її неприйняття, прояв бурної негативної реакції на неї, почуття образи.

В основу визначення загальних рівнів застосування моральних знань у поведінці ми поклали зміст провідних досліджуваних моральних якостей (доброта, чесність, чуйність), підходи до діагностики та рівні моральної вихованості молодших школярів, визначені Л.І.Євграфовою, В.О.Киричок, І.В.Яворською. Зміст рівнів ми адаптували, доповнили і розширили відповідно до особливостей психофізичного розвитку розумово відсталих дітей.

Загальні рівні застосування моральних знань у поведінці (за параметрами повноти, стійкості):

1. Високий: дитина постійно проявляє любов і повагу до рідних, близьких, надає їм посильну допомогу; проявляє поважливе та шанобливе ставлення до вчителів; доброзичлива; постійно ділиться іграшками, речами; проявляє любов, доброзичливе ставлення до навколишнього; чесність стала стійкою характеристикою її поведінки; відверта, щира, добровільно визнає свої провини; не бере без дозволу чужі речі, виконує свої обіцянки; непримирима до нечесності, відверто висловлює друзям свою думку про них; виразна емоційна чутливість; уважно ставиться до чужих радості і горя; співчуття і співпереживання реально переходять у допомогу іншим.

2. Вищий середнього: дитина проявляє любов та повагу до рідних, близьких; ситуативно надає їм посильну допомогу; поважає лише улюблених вчителів; завжди доброзичливо ставиться

до друзів; допомагає знайомим; ділиться своїми речами залежно від настрою; проявляє любов, доброзичливе ставлення до навколишнього; в основному чесна, щира, відверта з іншими людьми, проявляє нетерпимість до нещирості; іноді допускає порушення моральних правил поведінки, відчуваючи при цьому докори сумління; як правило, зізнається у своїх провинах; виконує обіцянки, але необхідний постійний зовнішній контроль; у неї переважає виразне позитивне сприйняття на оточуючих людей та події; співчуває та співпереживає рідним, близьким, товаришам, прагне їм допомогти.

3. Середній: дитина проявляє любов та повагу лише до рідних та друзів; ділиться своїми речами залежно від настрою чи на прохання товаришів; у певних ситуаціях проявляє доброзичливість; піклується про навколишнє після нагадування дорослих; її чесність проявляється ситуативно, іноді вона порушує поведінку, знаходячи при цьому виправдання своїм діям, не вважає для себе обов'язком виконувати обіцянки; у своїх негативних вчинках зізнається лише тоді, коли знає, що не буде покараною; у неї переважає позитивна спрямованість на рідних і близьких, на сприйняття і співпереживання їх емоцій і почуттів; іноді надає їм допомогу; до інших людей може бути байдужою, неуважною.

4. Нижчий середнього: дитина проявляє любов до людей, якщо вони задовольняють її потреби та інтереси; ділиться речами після прохання та вмовлянь; прагматично доброзичлива; до навколишнього ставиться байдуже; чесність у неї проявляється ситуативно; часто безпідставно порушує поведінку, рідко виконує обіцянки; не зізнається у своїх негативних вчинках; реакції на переживання людей уповільнені чи швидко проходять, проявляються у формі співчуття, а не дії; домінує пасивне, неуважне ставлення до людей.

5. Низький: дитина байдужа до потреб інших людей; жадібна, брутальна, недоброзичлива; інколи проявляє асоціальне ставлення до навколишнього; характеризується корисливою поведінкою; проявляє лицемірство, говорить неправду, не відчуває при цьому докорів сумління, нещира, не зізнається у своїх провинах, приховує їх або незаслужено звинувачує товаришів; байдужа до горя і радості інших; часто проявляється емоційна недоброзичливість, егоїстичне ставлення до інших.

При дослідженні рівня сформованості моральних якостей ми розробили систему діагностичних методик, за допомогою яких ми вивчали у динаміці рівень знань про етичні норми, ставлен-

ня до норм моралі, застосування цих знань у поведінці. У розумово відсталих і дітей з типовим розвитком для вивчення знань про моральні категорії ми використовували: бесіду з дитиною про сутність моральних норм за змістом оповідань та сюжетних малюнків; експеримент, який передбачав завершення дитиною незакінчених ситуацій. Ставлення дитини до норм моралі досліджувалося за допомогою бесіди з дитиною за змістом певних ситуацій та за змістом сюжетних малюнків про позитивні й негативні вчинки. Вивчення застосування моральних знань у поведінці здійснювалося за допомогою спостереження за вчинками дітей з огляду на їх відповідність засвоєним нормам; опитування педагогів і батьків про поведінку дітей поза школою щодо прояву в них моральних якостей.

Проведене порівняльне дослідження дітей з типовим розвитком і розумово відсталистю молодшого шкільного віку виявило в них особливості знань про моральні категорії та відповідні їм норми моралі. Так, одержані дані свідчать, що учні 1-2-х класів спеціальної школи мають, в основному, поодинокі, недостатньо деталізовані знання про норми моралі. При цьому вони проявляють недостатнє розуміння і можливість вербалізації їх сутності. У розумово відсталих дітей 3-4 класів виявляються знання лише про деякі характеристики моральних норм. При цьому спостерігається розуміння їх сутності, хоч недостатньо повне й адекватне. Отже, але меншою мірою характеризуються і знання молодших школярів з типовим розвитком.

Слід зазначити, що в 1-2-х класах зустрічаються розумово відсталі учні, знання про моральні норми у яких зовсім відсутні (16%, серед них у 1-2 класах – 23%, у 3-4 класах – 9%), чого серед дітей з типовим розвитком взагалі не спостерігається. І лише 3,24% розумово відсталих учнів характеризуються наявністю знань щодо більшості ознак моральних якостей, достатньою їх деталізованістю, безпомилковим трактуванням моральних категорій, адекватним, хоч і неповним розкриттям суті. Водночас виявлені певна шаблонність, завченість цих знань, недостатня їх усвідомленість.

Порівняльний аналіз одержаних даних про знання розумово відсталих і учнів з типовим розвитком щодо основних моральних категорій показує, що їхні характеристики (повнота, адекватність, усвідомленість) зазнають певних позитивних змін протягом навчання у 1-4-х класах школи. При цьому слід відмітити більшу їх динаміку (особливо усвідомленість) у дітей з типовим розвитком, ніж у розумово відсталих.

Було виявлено, що в більшості розумово відсталих учнів 1-4-х класів (88,21%) переважає позитивне ставлення до норм моралі. Негативний характер ставлення виявлено лише у 11,75% учнів молодших класів допоміжної школи. У дітей з типовим розвитком ці дані, відповідно, 99,53% і 0,46%. Слід також відмітити, що у розумово відсталих учнів 1-4-х класів ставлення до норм моралі відповідає переважно вищому середнього (32,54%) та високому (33,74%) рівням. Але це ставлення не є стійким і дієвим, воно є ситуативним і короткочасним. Моральна норма може прийматися лише частково. У дітей з типовим розвитком ставлення до норм моралі характеризується більшою стійкістю і дієвістю.

Дані дослідження свідчать, що 4,26% розумово відсталих учнів 1-4-х класів проявляють стійке і достатньо негативне ставлення до моральної діяльності (серед дітей з типовим розвитком таких не виявлено), що характеризується повним неприйняттям норм моралі. При цьому негативне ставлення мають 17% учнів 1-2-х класів допоміжної школи. В 3-4-х класах кількість таких дітей зменшується (6%). Дослідження свідчить, що в умовах навчально-виховного процесу допоміжної школи у розумово відсталих учнів молодших класів відбувається становлення стійкого позитивного ставлення до норм моралі. Особливої уваги потребує розвиток у них стійкості та дієвості такого їх ставлення.

Результати вивчення застосування учнями спеціальної школи знань про норми моралі у поведінці показали, що діти з типовим розвитком і розумовою відсталістю мають різні рівні застосування знань про норми моралі, що залежить, насамперед, від змісту моральної категорії, від її усвідомлення, навичок практичного використання і рівня прийняття дитиною. Слід зазначити, що 45% розумово відсталих учнів 1-2-х класів мають нижчий середнього рівень застосування моральних знань в поведінці, тоді як діти з типовим розвитком – середній. Відповідно до цього, більшість розумово відсталих дітей виявляють любов лише до тих людей, які сприяють задоволенню їх потреб і інтересів. Їм значною мірою властиві байдужість до навколишнього, прагматична доброзичливість, неподільчивість, хоча після прохань вони діляться речами. У характеристиці більшості розумово відсталих дітей слід відмітити те, що вони досить часто порушують норми моралі і рідко виконують обіцянки, в основному не зізнаються у своїх негативних вчинках. Їм не властиві переживання за інших, або ці переживання виявляються у формі пасивного тимчасового співчуття, а не конкретної дії. У процесі спостереження за дітьми було виявлено, що вони не виявляють значної

зацікавленості до моральної діяльності. Їм більшою мірою властиві пасивність, навіюваність, готовність підкоритися іншим, сильнішим дітям. Рівень позитивних реакцій таких дітей дуже низький, і залежить, насамперед, від їх потреб.

Виявлено, що 40,7% учнів 3-4-х класів мають середній рівень використання знань про норми моралі в поведінці (учні з типовим розвитком – високий, 40%). Характерним для таких учнів є те, що вони виявляють любов і повагу до рідних, друзів, подільчиві, іноді доброзичливі. Діти переважно не порушують норми поведінки, а якщо і поводять себе негативно, то цього не усвідомлюють. Вони рідко виконують свої обіцянки, зізнаються у провинах тоді, коли знають, що не буде покарання. Діти переживають, якщо щось трапилося з рідними, близькими, іноді надають їм допомогу, але до інших людей вони байдужі і неуважні. Вони беруть пасивну участь у громадських справах, святах тощо. До шкільних вимог ставляться позитивно, але зустрічаються випадки їх порушення. Свої обов'язки виконують після нагадувань дорослого. Дозвілля проводять в позитивному настрої, що сприяє прояву ініціативи до моральної діяльності (наприклад: допомога у прибиранні класу, догляд за рослинами тощо). Вчителі і батьки відмічають, що такі діти покладисті; виконують усе, про що їх попросять; поводять себе добре, рідко мають недоліки в поведінці; добрі, чесні, чуйні до тих людей, які відповідним чином ставляться до них. Прояв у них вихованості залежить від моральної ситуації, настрою, оточення. Результати дослідження свідчать, що серед розумово відсталих дітей лише 25% учнів 1-2 класів та 11% учнів 3-4-х класів мають низький рівень використання знань про норми моралі в поведінці. Серед однокласників їх вирізняють прояви асоціального ставлення до навколишнього, байдужість до потреб інших людей. Саме серед таких дітей виявляється брутальність, недоброзичливість, лицемірство, брехливість. Вони, як правило, не виконують ті правила поведінки, які ставляться перед ними під час занять і дозвілля.

Висновки. Отже, аналіз результатів дослідження виявив у цілому недостатню сформованість у розумово відсталих молодших школярів складових становлення моральних якостей за усіма найважливішими характеристиками: моральні знання (повнота, адекватність і усвідомленість), ставлення до моральних норм і діяльності (характер ставлення, його стійкість і дієвість); застосування моральних знань у поведінці (повнота і стійкість), що суттєво впливає на подальший розвиток цієї категорії дітей.

Перспективи подальших розвідок. Подальшим результативним напрямком досліджень виступає більш узгоджене та систематизоване вивчення рівня сформованості моральних якостей у розумово відсталих учнів старших класів, що дасть змогу надалі не лише організувати корекційно-виховну роботу з ними за допомогою педагогічного забезпечення даного процесу (спеціальний добір змісту, методичних засобів, організаційних форм поетапного становлення компонентів морального розвитку відповідно до їх сутності, повноти характеристик та особливостей прояву у дітей), але й у подальшому підвищити в них рівень адаптації та соціалізації.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Буфетов Н. М. Нравственное воспитание во вспомогательной школе / Н. М. Буфетов. – Алма-Ата : Мектеп, 1988. – 88 с.
3. Выготский Л. С. Собрание починений : В 6-ти т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т.4. – 488 с.
4. Зверева І. Д. Діагностика моральної вихованості школярів / І. Д. Зверева, Л. Г. Коваль, П. Д. Фролов. – К. : ІСДО, 1995. – 156 с.
5. Пороцкая Т.И. Работа воспитателя вспомогательной школы: Книга для воспитателя. Из опыта работы / Т.И. Пороцкая. – М. : Просвещение, 1984. – 175 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Bekh I. D. Osobystisno zoriientovane vykhovannia : nauk.-metod. posib. / I. D. Bekh. – K. : IZMN, 1998. – 204 s.
2. Bufetov N. M. Nravstvennoe vospitanie vo vspomogatel'noj shkole / N. M. Bufetov. – Alma-Ata : Mektep, 1988. – 88 s.
3. Vygotskij L. S. Sbranie pochinenij : V 6-ti t. / L. S. Vygotskij. – M. : Pedagogika, 1982. – T.4. – 488 s.
4. Zvierieva I. D. Diahnostyka moralnoi vykhovanosti shkoliariv / I. D. Zvierieva, L. H. Koval, P. D. Frolov. – K. : ISDO, 1995. – 156 s.
5. Porockaja T.I. Rabota vospitatelja vspomogatel'noj shkoly: Kniga dlja vospitatelja. Iz opyta raboty / T.I. Porockaja. – M. : Prosveshhenie, 1984. – 175 s.

Received November 11, 2016

Revised December 16, 2016

Accepted January 25, 2017